

Інна Демуз

докторка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Переяслав, Україна), demuz_inna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Алла Зленко

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Переяслав, Україна), zlenko.am@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5586-3984>

Олена Ісайкіна

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди
(Переяслав, Україна), isaykina.od@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6370-7546>

ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО СПІВТОВАРИСТВА В РУСЛІ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПТІВ

Анотація. *Метою дослідження є аналіз інноваційних теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену інтелектуального співтовариства. Зокрема даний зріз проведено на прикладі функціонування природничих наукових товариств на теренах України XIX – початку XXI ст., які є однією з форм інтелектуальних співтовариств. Методологія дослідження.* Автори, крім традиційного історичного (історико-тематичного та історико-хронологічного) бачення проблеми, пропонують вивчати її крізь призму соціокультурного підходу, мережевої моделі науки, методів синергетики, інституціональної методології, концепту «емоційного співтовариства», методології ментальних (когнітивних) мап, а також міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу, принципів антропологізації й персоніфікації історико-наукового пізнання. **Висновки.** З'ясовано, що соціокультурний підхід дає можливість поєднати в одне ціле три складових: особистість як суб'єкт взаємодії (учений, член наукового співтовариства); суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів із його соціокультурними відносинами і процесами (трансформаційні зміни впродовж XIX – початку XXI ст. у сфері політики, ідеології, економіки, світоглядних суспільних орієнтирів тощо); культура як сукупність цінностей та норм (корпоративна культура науковців-природознавців). Із допомогою методу моделювання інтелектуальних мереж вдається відобразити вертикальні ланцюги інтелектуальних співтовариств або так звані «міжпоколінні мережі» на зразок учитель/учень; «горизонтальні альянси», тобто взаємопов'язані послідовні групи інтелектуалів; а також структурне суперництво в межах професійних груп (інтелектуальне партнерство/конкуренцію). У даному контексті видається доцільним використання методів синергетики – міждисциплінарної концепції самоорганізації складних систем у просторі їх еволюції, що є чергуванням двох взаємовиключних процесів – ієрархізації та деієрархізації. Застосування інституціональної методології полягає у відображенні трансформації розвитку наукових товариств у руслі неінституціоналізму, який вивчає динамічні аспекти інституціоналізації. Доведено, що перспективи вивчення інтелектуального співтовариства

як соціального інституту полягають у дослідженні перебігу його первинної і вторинної інституціоналізації, виокремлення індикаторів та джерел кожного з інституціоналізаційних рівнів, з'ясування характерних ознак соціального інституту як продукту інституціоналізаційних процесів тощо. Не менш важливим видається розгляд проблеми наукової творчості з використанням психологічних і соціально-психологічних методів (мотиваційна структура особи вченого, вікова динаміка індивідуальної й колективної наукової творчості, розподіл ролей і лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового відкриття і його оцінка науковим середовищем тощо), що вдало реалізується саме через використання інноваційного дослідницького концепту «емоційного співтовариства». Акцентовано увагу на доцільності використання ментальних мап особистості при конструюванні біографій учених.

Ключові слова: інтелектуальне співтовариство, природничі наукові товариства XIX – початку XXI ст., наукові корпорації вчених, інституціональна методологія, соціокультурний простір, інтелектуальне середовище, синергетика, мережевий аналіз науки.

Згідно із загальноприйнятою типологією, наукові товариства є однією з форм інтелектуальних співтовариств поряд з академічними школами, науковими династіями, гуртками, університетами, кафедрами тощо. І. Колесник розглядає концепт «інтелектуальне співтовариство» як інструмент вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів; ідентифікує його як аморфне, добровільне об'єднання у вигляді родинних культурних гнізд, гуртків, салонів, клубів за інтересами, неструктурованих громадських організацій, зборів, дружніх товариств¹, при цьому виділяючи більш жорсткі структуровані об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування (масонські ложі, таємні політичні організації, політичні гуртки й партії, наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл) – інтелектуальні спільноти².

Глумачення терміна «наукове співтовариство» знаходимо у статті В. Осіна³, де проаналізовано підхід Т. Парсонса щодо особливостей професійної діяльності спеціалістів у наукових співтовариствах: «По-перше, це професійна відповідальність за зберігання, передачу та використання спеціалізованої суми знань і часто за розширення цих знань як в емпіричному, так і в теоретичному напрямках [...] Ця центральна характеристика тісно пов'язана з іншою – з високою автономністю професії у справі залучення нових членів, їхньої підготовки і контролю їхньої професійної поведінки [...] Третя особливість професії – [...] це встановлення між нею і її суспільним оточенням таких відносин, які забезпечували б їй підтримку, [...] охорону від непрофесійного втручання в її головні інтереси».

¹ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.171–172.

² Там само. – С.172.

³ Осін В. Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – К., 2009. – С.89–124.

Виходячи з цього, В.Осін трактує наукове співтовариство як багаторівневу організацію різноманітних груп людей, об'єднаних жорсткими рамками, що гарантує спільність інтересів і навичок, а також зовнішню і внутрішню ідентифікацію⁴.

Становлення різноманітних комунікативних органів науки – наукових інституцій, що відбувається у ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність, – є процесом її інституціалізації. Наукові інституції дають змогу дослідникам отримувати суспільні ресурси для проведення своїх робіт, об'єднують різні генерації науковців спільною метою і практикою дослідницької роботи; вони створюють локальні традиції й різноманітні, у тому числі альтернативні, наукові школи та напрями. Цим забезпечується спадковість фахової спеціалізації та певний дослідницький консерватизм, який стає на перешкоді інтелектуальному радикалізму, поширенню неперевіраних наукових концепцій, порушень етики вченого й образу науки. Наразі під «науковим товариством» розуміють об'єднання вчених, фахівців та осіб, зацікавлених у розвитку окремих ділянок науки з метою організації наукових дослідів, публікації наукових праць і поширення наукових знань серед населення. Наукове товариство – це також і добровільні організації, які об'єднують наукових і практичних працівників за фахом або профілем їхньої роботи з метою сприяння розвитку та популяризації науки, підвищення професійної кваліфікації членів товариств, широкого впровадження у практику найновіших досягнень науки й техніки, поширення наукових знань. Наукові товариства є складовою частиною громадських організацій.

Перші наукові товариства, у тому числі природничого спрямування, на теренах України виникли на початку ХІХ ст. з метою презентації окремих наукових дисциплін, ідей, концепцій та обговорення актуальних прикладних тем досліджень, публікації наукових видань тощо. Із середини – другої половини ХІХ ст. процес утворення наукових товариств значно прискорився, що було пов'язано з подальшою спеціалізацією науки і зростаючою потребою в науковому спілкуванні. Дослідники, об'єднані спільними інтересами у вільні, не регламентовані становими, майновими й освітніми рамками групи, відіграли значну роль не лише в науковому та культурному розвитку суспільства, а й у соціальному. Наукові товариства стали новою (на час появи) формою організації науки, одним із колективних методів наукової роботи. Їх виникнення було зумовлене об'єктивними процесами еволюції окремих дисциплін, їх виділенням з інших галузей знань; створенням власних наукових кадрів в університетах; впливом західноєвропейської прогресивної наукової думки на вітчизняну громадськість тощо. Після 1917 р. більшість наукових товариств діяли при університетах та у системі Української академії наук в Києві й інших містах. У середині 1930-х рр. усі наукові товариства при ВУАН і поза нею було ліквідовано радянською владою; у 1939–1940 та 1945 рр. та сама доля спіткала всі наукові товариства Західної України. За радянського часу в УРСР існували лише відділи відповідних усесоюзних

⁴ Там же. – С.92.

наукових товариств. На еміграції функціонували ряд наукових товариств, які мали у своєму складі природничі секції (наприклад, Наукове товариство імені Шевченка). Із проголошенням незалежності України колишні філії всесоюзних товариств набули самостійного статусу. Окрім того, виникли нові галузеві товариства.

Спадковість традиції існування наукових товариств на теренах України впродовж XIX – початку XXI ст. зумовлює розглядати цей феномен як єдине ціле, у сув'язі взаємопов'язаних і взаємодоповнених об'єктів та, окрім того, із позицій наукознавства, що акцентує увагу на теоретичних основах організації, планування й управління різноманітних форм науки.

Професіоналізація та інституціоналізація української природничої науки XIX – початку XXI ст. – одна з малодосліджених тем вітчизняної історії. Фахівці, без сумніву, зверталися до окремих аспектів вивчення науки зазначеного хронологічного періоду в персоніфікованому, теоретико-методологічному й інституційному аспектах. Такі дослідження є базою для подальших, більш глибоких наукознавчих студій. В Україні природничі товариства одними з перших почали вивчати Л.Кухта (Миколаївське та Кам'янець-Подільське товариства дослідників природи), О.Пилипчук (Київське товариство дослідників природи), В.Савчук (природничі товариства півдня України, Криму та Бессарабії загалом), К.Черненко (Кримське товариство природознавців і любителів природи). О.Коновець, М.Маланюк, Л.Осіюк, Л.Применко, А.Риженко, С.Руда охарактеризували основні напрями просвітницької діяльності природничих товариств, внесок їх членів у розвиток шкільної математичної, а також вищої освіти. Історію створення й особливості функціонування Товариства дослідників Волині аналізували М.Костриця, В.Титов і М.Шевчук, І.Ярмошик. Найбільш ґрунтовно багатогранну діяльність цього наукового осередку висвітлив В.Іванців.

Історії Миколаївського товариства аматорів природи присвячено праці Н.Колосовської. Серед досліджень із проблематики виокремлюємо напрацювання Л.Звонкової, М.Караванської, А.Коробченко, І.Левченко. Л.Аджиева вивчала досвід діяльності Кримського товариства природодослідників та аматорів природи. На цей час поширеним є апелювання дослідників до персоніфічного підходу: означено внесок членів наукових товариств В.Караваяєва, О.Алеші, О.Коротнева, М.Шарлеманя, І.Фещенка-Чопівського в розробку природознавчих питань (праці М.Корман, О.Рудої, С.Сергієнка, О.Хохлової, В.Шуманського).

Частково історія товариств (як імперського, так і радянського періодів) вивчалася в контексті розвитку вищої освіти та історії природознавства. Щодо наукових товариств України сучасного періоду, то вони не ставали об'єктом ґрунтовного історико-порівняльного аналізу. Стверджуємо, що наукові товариства як організаційні форми наукової діяльності вчених подеколи аналізувалися в межах соціології науки, зокрема засадничим теоретико-методологічним підґрунтям у цьому плані можуть слугувати напрацювання І.Демуз, В.Онопрієнка, Л.Рижко, Т.Щербань, Н.Теппер та інших наукознавців.

Перспективи вивчення інтелектуального співтовариства природознавців, на нашу думку, сфокусовано в кількох площинах. По-перше, власне в історичній – зумовлена спадковістю функціонування наукових товариств, що вимагає забезпечення актуалізації багаторічного досвіду їх діяльності у сучасних умовах. Так, в Україні відновлено роботу ліквідованих у радянський час наукових товариств природничого спрямування або започатковано діяльність нових, що спонукає дослідників дедалі частіше звертатися до практики, набутої попередниками. Важливим видається виявлення закономірностей та особливостей функціонування наукових об'єднань учених-природознавців з ХІХ ст. по сьогоднішній день, відстеження трансформаційних процесів у діяльності осередків і забезпечення проведення наукових досліджень під впливом суспільно-політичних та ідеологічних змін відповідного періоду.

По-друге, необхідність розробки теми важлива у площині розвитку природознавчої науки, адже досвід діяльності наукових товариств природничого спрямування надзвичайно значимий в умовах соціально-економічних відносин у сучасній Україні та соціально-екологічної безпеки у світі. Важливого значення набуває державна підтримка щодо поширення природничо-екологічних знань серед населення, опіка питаннями промисловості, сільсько-го господарства й охорони навколишнього середовища. Нагальною є оцінка здобутків, досягнень і відкриттів учених-природознавців України, еволюція (диференціація та інтеграція) природознавчих дисциплін (когнітивний аспект науки) від ХІХ ст. по сьогоднішній день.

По-третє, необхідність розробки теми важлива в наукознавчій площині, адже наукові товариства попереднього періоду мали досить високоорганізовану, автономну систему функціонування, яка може стати прикладом для сучасних моделей громадсько-наукових організацій. Дослідження багатогранної діяльності учених та інтелектуальних колективів, виникнення й розвиток наукових осередків привертає увагу істориків науки, наукознавців та соціологів у зв'язку з необхідністю вивчення не лише генези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, а й характерних рис образу вченого, закономірностей колективної творчої роботи, пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою як відповідь на виклик часу. Виникає потреба дослідження науки як форми діяльності певних груп. Вивчивши характер наукових товариств, їх зародження та еволюцію, можна за допомогою розробленого комплексу заходів і рекомендацій досягнути створення сприятливого для наукових співтовариств мікроклімату.

Окрім того, дослідження українського наукового руху в умовах тривалої дискусії навколо реформування науки в нашій країні має як історико-пізнавальний, так і практично-організаційний інтерес, висуваючи на перший план інституціональні аспекти науки. Проблеми розвитку й організаційного становлення вітчизняної науки зумовлені, головним чином, багаторічною практикою залишкового фінансування гуманітарних і прикладних досліджень, актуалізують невідкладне проведення структурних реформ у цій

галузі. В умовах скорочення державного фінансування діяльності наукових інституцій важливого значення набуває функціонування самоврядних громадських організацій, здатних існувати (й, до того ж, плідно працювати) за рахунок самоокупності.

По-четверте, цінність розробки даної теми полягає у використанні крім традиційного історичного (історико-тематичного та історико-хронологічного) зрізу подій, комплексу нових методологічних концептів, крізь призму яких відображатиметься питання функціонування природничих наукових товариств на теренах України XIX – початку XXI ст.: реалізація соціокультурного підходу, мережевої моделі науки, методів синергетики, інституціональної методології, концепту «емоційного співтовариства», методології ментальних (когнітивних) мап, а також міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу, принципів антропологізації й персоніфікації історико-наукового пізнання.

Соціокультурний вимір існування інтелектуального співтовариства

Соціокультурний підхід – теорія й методологія соціокультурного відтворення, що акцентує увагу на єдності культури та соціальності, базується на наукових досягненнях культурології, педагогіки, етнографії, соціології, історичної і психологічної антропології, теорії соціальних комунікацій тощо. Використання даного підходу дає можливість поєднати в одне ціле три складових: особистість як суб'єкт взаємодії (вчений, член наукового співтовариства); суспільство як сукупність взаємодіючих індивідів з його соціокультурними відносинами і процесами (трансформаційні зміни впродовж XIX – початку XXI ст. у сфері політики, ідеології, економіки, світоглядних суспільних орієнтирів тощо); культура як сукупність цінностей і норм (корпоративна культура науковців-природознавців). Поряд із цим, саме «у процесі застосування соціально-наукових аспектів соціокультурного підходу виявляються й обґрунтовуються дві взаємозалежні тенденції соціокультурних змін – інституціоналізація, здійснювана за допомогою певних соціокультурних механізмів, та універсалізація як процес розкриття сутнісних сил і здатностей та сил людини, реалізованих у процесі антропосоціогенезу»⁵.

Інтелектуальне співтовариство як соціальна мережа: мережевий аналіз та моделі інтелектуальних мереж

Як стверджує І.Денисенко, розгляд будь-яких соціальних мереж як соціокультурного феномена передбачає, що останні аналізуватимуться одночасно у двох аспектах: з одного боку, у напрямі дослідження еволюції соціальних якостей людини як особистості та інституціональних форм її статутно-рольових відносин, а з іншого – у напрямі уточнення природи і змісту цих форм,

⁵ Резник Ю.М. Социокультурный подход как методология исследований // Вопросы социальной теории. – Т. II. – Вып. 1 (2). – Москва, 2008. – С.307.

утворених під впливом зовнішніх (навколишнє середовище) та внутрішніх (наука, політика, економіка) факторів розвитку суспільства⁶.

Тому не менш важливим вектором дослідницького спрямування є показ питання функціонування інтелектуальних співтовариств у контексті запропонованої І. Колесник мережевої моделі науки. Мережевий підхід зосереджується на механізмах формування та функціонування інтелектуальних співтовариств/спільнот, зважаючи на мозаїку форм, організаційну аморфність, ідейну прозорість та формальну неструктурованість, а також їх численні метаморфози⁷. Ця модель позначає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств тощо) в «безшовну» мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація, котрі існували й раніше, проте вивчались ізольовано⁸. Інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії, у центрі уваги якої опиняється не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей або наукових інституцій, а суб'єкт (актор) процесу пізнання, носій ідей та організатор науки, котрий постає в науковому повсякденні, у коловороті міжособистісних взаємин⁹.

Поряд із цим важливим видається *метод моделювання інтелектуальних мереж*, за якого їх внутрішня структура функціонує у вигляді трьох складових: 1) вертикальних ланцюгів, або так званих «міжпоколінних мереж» на зразок учитель/учень; 2) «горизонтальних альянсів», тобто взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів; 3) структурного суперництва (інтелектуального партнерства/конкуренції)¹⁰. У цьому ракурсі на перший план висувається проблема міжособових комунікацій, які є найбільш істинною частиною рефлексивного пласта науки. Такий проблемний акцент дає змогу відтворити інтелектуальний простір як певну «мережу спілкування» фахівців визначеної галузі науки¹¹.

Таким чином, мережеві технології, моделі інтелектуальних мереж дають нові можливості, активізують значний ресурс, який не вписується у звичайні схеми інтелектуальної й культурної історіографії. Вони є альтернативним баченням таких атрибутів традиційного історієписання, як поняття процесуальності та лінійності (у формі розвитку, еволюції, прогресу). Погляд на науку як сукупність мереж інтелектуальних альянсів, корпоративних груп,

⁶ Денисенко І.Д. Соціальні мережі в контексті соціокультурного підходу: евристичний потенціал дослідження // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди: Філософія. – Вип.40 (1). – Х., 2013. – С.24.

⁷ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. – С.172.

⁸ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.4. – К., 2009. – С.56, 78.

⁹ Там само. – С.58–59.

¹⁰ Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. – С.173.

¹¹ Хлівнюк О.В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Сімферополь, 2009. – С.46, 50–51.

культурних осередків, ланцюгів родинних, товариських і службово-корпоративних зв'язків інтелектуалів легітимізує саму ідею нелінійних підходів у сфері культурно-інтелектуальної історії¹².

Філософсько-методологічний підхід до вивчення інтелектуальних співтовариств: синергетична концепція

Згідно з філософсько-методологічним підходом, науковий простір розділений на когнітивний і соціально-інституційний (інфраструктурний). Когнітивні характеристики науки означають предмет дослідження наукової дисципліни; специфічні перспективи дослідження даного предмету, способи побудови теорії, рівень теоретичної організації, джерела нової проблематики, використані методи, внутрішньодисциплінарні зв'язки між предметом дослідження, методами й теоретичними побудовами, теоретична та методологічна значущість для інших дисциплін тощо. Соціально-інституційний науковий простір – усі організаційні структури, котрі утворюють сферу діяльності вчених як творців науки. Наприклад, соціальні умови фінансово-побутового і психолого-духовного рівнів, що забезпечують можливість творчості (зовнішня оболонка структури), а також безпосередньо ті організації, котрі функціонують як організовані структури творчості (внутрішня оболонка структури)¹³.

На нашу думку, зрозуміти когнітивний простір української науки допомагають методи синергетики. Як стверджує В.Бронніков, це – міждисциплінарна концепція самоорганізації складних систем у просторі їх еволюції, що є чергуванням двох взаємовиключних процесів – ієрархізації та деієрархізації (перша складається з послідовного об'єднання елементарних дисипативних структур у структури більш високого порядку, а друга – це послідовний розпад складних дисипативних структур на більш прості)¹⁴. В історії науки ці процеси є для дослідника зближенням наукових дисциплін і знищенням кордонів між ними, трансдисциплінарним переносом понять і когнітивних схем з їх подальшим розпадом на дрібніші.

З погляду синергетики наукова інформація – це соціокультурна матриця, яка репрезентує не просто потік знання окремого індивіда, а всієї сукупності вчених. Ця «соціокультурна матриця» включає те спільне, що характерне для когнітивного процесу певного наукового співтовариства. Іншими словами, усе наукове співтовариство своєю діяльністю створює спільну соціокультурну матрицю. Саме ж об'єднання (наукове товариство) – це «кооператив», в якому діють окремі агенти – учені, проте для кожного з них соціокультурна матриця – когнітивна структура, що складається зі знань, здобутих багатьма вченими. Якщо йдеться про науковий простір, то синергетика виявляє в ньому примітні для нього риси самоорганізації¹⁵.

¹² Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. – С.190–191.

¹³ Рижко Л.В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект. – К., 2000. – С.32–33.

¹⁴ Бронніков В. Синергетика як перспективна методологія у дослідженнях соціально-політичних наук [Електронний ресурс]: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf>

¹⁵ Рижко Л.В. Науковий простір: філософський і наукознавчий аспект. – С.40–41.

Інституціональний підхід до аналізу історії науки

Переваги інституціонального підходу до аналізу історії української науки полягають у тому, що він надає більше шансів подолати звичну дискретність і фрагментарність сприйняття процесів наукової еволюції. Цей підхід дозволяє якщо не цілком вийти за вузькі межі регіонального висвітлення наукового руху, то принаймні в порівняльному режимі розглянути його перебіг в основних національно-культурних центрах. Окреслення діяльності інституцій української науки збагачує загальні уявлення про розвиток науки в містах, уточнює її дисциплінарні аспекти, конкретизує поліваріативність наукової періодики, стан і перспективи досліджень у наукових товариствах¹⁶.

Інституціоналізацію трактують як процес становлення та кристалізації соціальних інститутів, для якого властиві внутрішні (комплексність, узгодженість між компонентами тощо) та зовнішні (вміння пристосовуватися, диференціюватися й т. д.) ознаки; як процес створення соціального інституту, заміну спонтанної та експериментальної поведінки передбачуваною поведінкою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення й закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти в напрямі задоволення певної суспільної потреби; як процес, у результаті якого відповідно до тих чи інших дій або бездіяння у суспільстві з'являється новий або ж починає діяти оновлений (реформований) соціальний інститут, здатний як до самовідтворення та внутрішньої узгодженості, зокрема за рахунок певного набору соціальних норм і ролей, якими він володіє, так і до гнучкості, взаємодії із зовнішнім середовищем, котре приймає факт існування цього інституту, одночасно не створюючи перешкод для його незалежності¹⁷. Інституціоналізацію наукової діяльності розглядають як одночасний процес її відокремлення від інших різновидів діяльності та набуття статусу самостійної науки¹⁸.

Зокрема трансформацію розвитку природничих наукових товариств на теренах України впродовж XIX – початку XXI ст. доречно трактувати саме в руслі неінституціоналізму, який вивчає динамічні аспекти інституціоналізації (при цьому «статичне» крило фокусує увагу на процесі створення соціального інституту, «динамічне» – на здатності інституту до змін). Іншим критерієм диференціації визначень інституціоналізації є внутрішні (набір соціальних статусів і ролей, система норм та правил, внутрішня узгодженість, здатність до саморепродукування) або зовнішні (здатність до адаптації, автономності, масового визнання, наявність перспектив розвитку) ознаки, які творять суть даного процесу. На наш погляд, при розгляді будь-якого інтелектуального співтовариства, у тому числі й наукових товариств, важливими залишаються як внутрішні, так і зовнішні ознаки соціального

¹⁶ *Зайцева З.І.* Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2007. – С.31–32.

¹⁷ *Бень О.Т.* Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.6. – Л., 2012. – С.181, 183–184, 187.

¹⁸ *Рижко Л.В.* Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. – С.178.

інституту, котрий формується у процесі інституалізації. А зважаючи на те, що суспільні трансформації спричиняють реформування соціальних інститутів, виникнення нових чи занепад старих, динамічні аспекти виходять на перший план.

У контексті сказаного варто зважати на рівні інституціоналізації інтелектуальних співтовариств: *первинна* – тобто процес створення соціального інституту, який закінчується моментом його легалізації; *вторинна* – яка продовжується на існуючій базі у процесі розвитку соціального інституту з метою його вдосконалення чи реорганізації¹⁹. Поряд із цим доречним буде простежити процеси власне інституціоналізації (створення), реінституціоналізації (реформування) та деінституціоналізації (руйнування) наукових товариств впродовж указанного періоду. Тому перспективи вивчення інтелектуального співтовариства як соціального інституту полягають у дослідженні перебігу його первинної і вторинної інституціоналізації, виокремлення індикаторів та джерел кожного з інституціоналізаційних рівнів, з'ясування характерних ознак соціального інституту як продукту інституціоналізаційних процесів тощо.

Концепт «емоційного співтовариства» як модель вивчення наукових співтовариств

Не менш важливим видається розгляд проблеми наукової творчості з використанням психологічних і соціально-психологічних методів (мотиваційна структура особи вченого, вікова динаміка індивідуальної й колективної наукової творчості, розподіл ролей і лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового відкриття і його оцінка науковим середовищем тощо).

Так, Ю.Кісельова порушує проблему важливості дослідження етичних та емоційних аспектів розвитку науки в межах психобіографії й інтелектуальної історії, міждисциплінарного проблемного поля «історії емоцій», коли сучасна наука може збагатитися новими категоріями «емоційного характеру». Зокрема в неї історія емоцій претендує на формування оригінальної дослідницької програми, що здатна поєднати онтологічну та гносеологічну проблематику, подолати дослідницькі обмеження універсалізму й соціального конструктивізму та навіть сформувані «нову концепцію людської особистості»²⁰. Погоджуємося з думкою про те, що погляд на емоції відкриває нові горизонти перед гуманітаристикою в її розумінні людини. Дослідниця пропонує модель вивчення наукових співтовариств як «емоційних співтовариств», тобто студіювання етико-емоційних аспектів академічної культури науковців.

Важливими в даному ракурсі залишаються поняття «психотипу» та «емоціології», крізь призму яких подається не суха наукова біографія вчених, а свідомий процес побудови кар'єри, де саме психотип виступає тією ключовою

¹⁹ Бень О.Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття. – С.186.

²⁰ Кісельова Ю.А. Перспективи дослідження співтовариства істориків як «емоційного співтовариства» // Історик і влада. – К., 2016. – С.288.

ознакою, яка «обумовлює дослідницьку, комунікативну, поведінкову та у цілому кар'єрну стратегії»²¹. Досить інноваційною є характеристика, поряд з іншим, «емоційної енергії», що позначає творчий ентузіазм по відношенню до певної дослідницької програми та пов'язується з феноменом емоційного лідерства керівника школи, а також «емоційного потоку» як фіксації відповідності чи невідповідності вчинків учених нормам академічної емоційної поведінки²².

Таким чином, підхід до вивчення інтелектуальних співтовариств як «емоційних співтовариств» спрямовує на дослідження проблем співіснування та боротьби емоційних стилів, пов'язаних із конкретними цінностями, і трансформацію ціннісних ієрархій, що відбулася в результаті та виражалася за допомогою емоцій.

Важливим у даному контексті є правильний підбір і використання джерел, якими, безсумнівно, залишаються так звані еґо-документи учених: мемуари, щоденники, епістолярій, що відображають приватний простір функціонування емоцій. Погоджуємося з Ю.Кісельовою, що поряд із цим не менш важливий розгляд емоцій учених, котрі функціонують у публічному просторі та репрезентовані на сторінках наукової публіцистики, у рецензіях, тезах конференцій, протоколах засідань наукових товариств, дисертаційних промовах тощо²³. Наукова полеміка є каналом самопрезентації наукової групи та її професійного етосу в інформаційному полі науки (соціокультурному чи науковому середовищі).

Інтелектуальне співтовариство крізь призму ментальних (когнітивних) мап

Персонологічний вимір та антропологічний зріз проблеми існування інтелектуальних співтовариств уточнюється й поглиблюється, на наш погляд, із допомогою методики ментального картографування, запропонованої Е.Толменом, Т. і Б. Бьюзен, і детально висвітленої І.Колесник. Ментальні (когнітивні) мапи – це структура соціального знання, спосіб соціально-просторового мислення. Техніка когнітивних мап означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. За допомогою когнітивних мап як інструменту візуалізації відбувається організація мислення, продукуються нові ідеї, змінюються стереотипи, відбувається постановка завдань, пошук прийнятих рішень. Ментальні мапи утворюються внаслідок взаємодії суб'єкта з навколишнім просторовим середовищем²⁴. При конструюванні біографій учених (психобіографій, інтелектуальних, ідеальних, типових, фактичних) дослідник використовує ментальну мапу особистості. Вона складається з кількох гілок:

²¹ Там само. – С.291.

²² Там само. – С.292–293.

²³ Там само. – С.295–296.

²⁴ Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.7. – К., 2013. – С.159–160, 163.

1. Місця – передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям і діяльністю особи.

2. Артефакти – являє собою уявні чи фізичні конструкції, які допомагають увійти людині у «продуктивний стан», натхнення, емоційного піднесення, творчої праці.

3. Події – визначні та звичайні факти внутрішнього реального й духовного життя особи.

4. Люди – на ментальній мапі особистості цю гілку представлено її оточенням, складом окремих груп, соціальних угруповань (родина, сусіди, колеги, партнери, друзі, клуби за інтересами тощо)²⁵.

Реалізація інноваційних методологічних концептів вивчення інтелектуального співтовариства як високоорганізованої соціальної системи вимагає, поряд із глобальним та універсальним осмисленням сутності проблеми, утілення конкретних дослідницьких завдань, окреслення тих чи інших сторін функціонування наукових товариств природознавців України впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. У контексті зазначеного важливою залишається розробка наступних аспектів проблеми:

1. Передумови виникнення природничих товариств на теренах України в ХІХ ст., ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняних і закордонних об'єднань учених-природознавців.

2. Гендерні, вікові, соціальні, національні, професійні, світоглядні й законодавчі аспекти функціонування товариств впродовж ХІХ – початку ХХІ ст.; аналіз установчих документів наукових товариств (їхніх статутів, розпорядчої та діловодної документації).

3. Міжнародна співпраця вчених-природознавців (аналіз спільних наукових проектів, проведення наукових конференцій, виставок, з'їздів тощо); питання входження українських учених до складу російських, польських, австрійських національних товариств, що діяли в ХІХ – на початку ХХ ст. як на території етнічної України, так і у сусідніх державах; міжнародні контакти вітчизняних учених із зарубіжними колегами в УРСР та Україні; «міграція» фахівців між різними науковими співтовариствами – громадськими й урядовими.

4. Взаємовідносини у товариствах між «старими» й «новими» кадрами: носіями старого наукового етосу та молодими спеціалістами, адже у ході диференціації багатьох широкопрофільних природничих наукових товариств і професіоналізації окремих наукових колективів на початку ХХ ст. з'явилося нове покоління професіоналів, а модель вузькопрофільного спеціаліста отримала розповсюдження.

5. «Повсякденний» аспект історії, що полягає в показі не лише науково-організаційної роботи вчених-природознавців у рамках офіційних відносин, але й на рівні їхнього побуту, міжособистісних стосунків; вузькокорпоративні морально-культурні та професійні взірці науковців, вивчення тих еталонів поведінки, що чіткіше окреслюють цінності мікроколективів.

²⁵ Там само. – С.160–162.

6. Порівняльна характеристика природничих наукових товариств імперського, радянського й сучасного періодів; відстеження трансформаційних процесів у функціонуванні даних осередків під впливом різноманітних суспільно-політичних, ідеологічних і соціокультурних чинників ХІХ – початку ХХІ ст.

7. Розробка типологізації громадсько-наукових об'єднань природознавчого спрямування й періодизації розвитку товариств впродовж ХІХ – початку ХХІ ст.

8. У розрізі наукознавчих теоретико-методологічних підходів уточнення змісту окремих дефініцій: «науковий простір», «інституціоналізація науки», «соціальні інститути», «наукове співтовариство», «наукове товариство», «макронаукові колективи», «мікронаукові групи» тощо.

9. Визначення механізмів процесу самоорганізації наукових співтовариств як відносно автономної підсистеми суспільства, що мають свій «життєвий цикл», пов'язаний з актами суперництва, конкуренції, комунікації, взаємовідносин з іншими співтовариствами, культурою, економікою, державою й суспільством.

10. Розгляд у науковому дискурсі не лише найбільших природничих товариств України ХІХ – початку ХХ ст., створених при університетах (Київського, Новоросійського та Харківського товариств дослідників природи, фізико-хімічних при Харківському й Київському університетах, Харківського математичного, Київського фізико-математичного), а й менш відомих, однак значущих для розвитку природничої науки (Миколаївського товариства дослідників та аматорів природи, Товариства дослідників Волині, Катеринославського наукового товариства, Кримського товариства природознавців і любителів природи, Кримського гірського клубу, Київського орнітологічного товариства ім. К.Кеслера та ін.). Залучення до дослідницьких рефлексій інформації про вітчизняні природничі товариства радянського періоду, зокрема відповідні відділи всесоюзних наукових товариств, наукові товариства на еміграції, наукові осередки України (наприклад, Західноукраїнське орнітологічне, Українське ботанічне, Українське ентомологічне, Українське мінералогічне, Українське біофізичне, Українське фізичне товариства, Українське товариство охорони природи та ін.), міжнародні наукові товариства, членом окремих з яких є й Україна (Міжнародний астрономічний союз, Міжнародний союз геологічних наук, Міжнародний союз фундаментальної та прикладної хімії та ін.).

11. Розгляд феномену існування в незалежній Україні не лише наукових осередків відомих учених, а й молоді – наукових товариств учнів і студентів; виділення особливостей їх функціонування та визначення виховного, творчого, наукового потенціалу для формування майбутніх дослідницьких рис.

Таким чином, перспективи вивчення інтелектуального співтовариства природознавців, зокрема наукових товариств України ХІХ – початку ХХІ ст., окреслено з'ясуванням процесів інституціонування природознавчої науки, питань формування наукових корпорацій учених, трансляції наукових знань у соціумі, сучасних концептів про інтелектуальний простір, міжособистісних

комунікацій науковців тощо. Важливим залишається реалізація методологічного концепту «інтелектуальне співтовариство», окреслення статусної ідентифікації вченого-природознавця ХІХ – початку ХХІ ст., аналіз корпоративних зусиль дослідників до самоорганізації, оцінка механізмів об'єднання у професійні групи. Застосування ряду інноваційних принципів, методик і концептів (соціокультурного підходу, мережевої моделі науки, інституціональної методології, міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу, методів синергетики тощо) збагатить такі напрями, як методологія сучасної науки та її історичний вимір, історія й методологія організації науки, соціологія науки, наукознавство, наукова біографістика. Подібні дослідження матимуть широкий міждисциплінарний діапазон застосування та зацікавлять як істориків науки, так і природознавців, соціологів, наукознавців.

Важливим видається макроісторичний аналіз діяльності науково-інтелектуального середовища, де опис подій у конкретно-історичній площині поєднується з біоісторіографічним принципом. «Біографічний поворот» у гуманітаристиці чітко проявлятиметься зростанням інтересу до індивідуально-особистісного виміру соціального буття, – наукові здобутки членів природничих товариств мають висвітлюватися саме через персонологічний вимір. Ґрунтовне аналітичне історико-наукознавче дослідження, теоретико-методологічне та соціокультурне осмислення проблеми, а також значне накопичення фактичних даних про організацію дослідницьких практик упродовж ХІХ – початку ХХІ ст., механізми творчості вчених, досвід самоорганізації, самодіяльності та реалізації ініціатив природознавців, спрямованих на формування інформаційних і наукових контактів, тісної співпраці, залучення до науково-просвітницької діяльності інтелігенції, що є основою для формування нових наукових напрямів і шкіл, надасть можливість поглянути на інтелектуальне співтовариство в новому розрізі. Практична цінність результатів, отриманих у ході застосування інноваційних методологічних концептів, полягає в тому, що висновки допоможуть глибше зрозуміти суть корпоративних і професійних стосунків наукової еліти, інтелігенції й широких верств населення, історичну обумовленість цих процесів. Частина висновків очевидно матиме універсальний характер, що дасть можливість екстраполювати їх на різногалузеві та різнорівневі корпоративні утворення й соціальні мережі сучасного інформатизованого суспільства.

REFERENCES

1. Ben, O.T. (2012). Instytutsionalizatsiya: teoretychna interpretatsiya poniattia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna*, 6. [in Ukrainian].
2. Bronnikov, V. Synerhetyka yak perspektyvna metodolohiia u doslidzhenniakh sotsialno-politychnykh nauk. Retrieved from: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/13.pdf> [in Ukrainian].
3. Denysenko, I.D. (2013). Sotsialni merezhi v konteksti sotsiokulturnoho pidkholu: evrystychnyi potentsial doslidzhennia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S.Skovorody: Filosofiia*, 40 (1). [in Ukrainian].

4. Zaitseva, Z.I. (2007). Instytutstionalizatsiia ukrainskoi nauky naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: Dys. ... d-ra ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kiselova, Yu.A. (2016). Perspektyvy doslidzhennia spivtovarystva istorykiv yak “emotsiynoho spivtovarystva”. *Istoryk i vlada*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kolesnyk, I. (2008). Intelktualne spivtovarystvo yak zasib legitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1. [in Ukrainian].
7. Kolesnyk, I. (2013). Mentalni mapy yak instrumentarii istoryka. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 7. [in Ukrainian].
8. Kolesnyk, I. (2009). Merezheva model nauky (novyi proekt ukrainskoi istoriohrafii?). *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 4. [in Ukrainian].
9. Osin, V. (2009). Nauchnye soobshchestva v epokhu bolshoy nauki: ratsionalizatsiya tsentrobeznykh sil v sotsialnykh naukakh. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 4. [in Russian].
10. Reznik, Yu.M. (2008). Sotsiokulturnyi podkhod kak metodologiya issledovaniy. *Voprosy sotsialnoy teorii*, II, 1 (2). [in Russian].
11. Ryzhko, L.V. (2000). *Naukovyi prostir: filozofskyi i naukozhavchy aspekt*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Khlivniuk, O.V. (2009). *Okhorona kulturnoi spadshchyny v Krymu (1887–1941 rr.): Dys. ... kand. ist. nauk*. Simferopol. [in Ukrainian].

INNA DEMUZ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head of the Department of Document Science,
H.Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi
(Pereiaslav, Ukraine), demuz_inna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

ALLA ZLENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of the Department of Document Science,
H.Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi
(Pereiaslav, Ukraine), zlenko.am@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5586-3984>

OLENA ISAIKINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent of the Department of Document Science,
H.Skovoroda State Pedagogical University of Pereiaslav-Khmelnytskyi
(Pereiaslav, Ukraine), isaykina.od@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6370-7546>

PROSPECTS FOR THE STUDY OF THE INTELLECTUAL COMMUNITY IN THE FRAMEWORK OF NEW METHODOLOGICAL CONCEPTS

Abstract. *The purpose of the work outlines innovative theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of the intellectual community. In particular, this section is conducted on the example of the functioning of natural scientific societies in the territory of Ukraine of the 19 and early 21 centuries, which is one of the forms of intellectual communities. The methodology.* The authors, beside the traditional historical (historical-thematic and historical-chronological) vision of the problem, offer to study it through the prism of the sociocultural approach,

*the network model of science, the methods of synergetics, the institutional methodology, the concept of "emotional community", the methodology of mental (cognitive) maps, as well as interdisciplinary and multidisciplinary synthesis, principles of anthropologization and personification of historical and scientific cognition. **Conclusions.** It has been found out that the sociocultural approach makes possible to combine into one whole three components: the person as a subject of interaction (scientist, a member of the scientific community); society as a set of interacting individuals with its socio-cultural relations and processes (transformational changes during the 19 – early 21 century in the field of politics, ideology, economics, ideological social orientations, etc.); culture as a set of values and norms (corporate culture of natural scientists). With the help of the intelligent network simulation method, it is possible to display the vertical circuits of the intellectual communities or the so-called "Intergenerational networks" like teacher/student; "Horizontal alliances", that is, inter-related sequential groups of intellectuals; as well as structural competition within professional groups (intellectual partnership/competition). In this context, it seems advisable to use synergetic methods – an interdisciplinary concept of the self-organization of complex systems in the space of their evolution, which is the alternation of two mutually exclusive processes – hierarchy and de hierarchy. Due to the authors' thoughts, the use of institutional methodology lies in reflecting of transformation of the development of scientific societies in the context of neo-institutionalism, which studies the dynamic aspects of institutionalization. It is proved that the prospects of studying the intellectual community as a social institution consist in the study of the course of its primary and secondary institutionalization, the identification of indicators and sources of each of the institutional levels, the identification of the characteristic features of the social institute as a product of institutionalization processes and so on. Equally important is consideration of the problem of scientific creativity using psychological and socio-psychological methods (motivational structure of the person of the scientist, age dynamics of individual and collective scientific creativity, distribution of roles and leadership in scientific collectives, system of interpersonal relations in the process of scientific activity, psychological mechanism of scientific discovery and his assessment of the scientific environment, etc.), which is successfully realized through the use of the innovative research concept "emotional community". The emphasis is made on the expediency of using mental maps of individual in constructing biographies of scientists.*

Keywords: *intellectual community, natural scientific societies of the 19th – early 21th centuries, scientific corporations of scientists, institutional methodology, socio-cultural space, intellectual environment, synergetics, network analysis of science.*